

Medisinsk historie

Den fatale historie – Ibsens helse i hans siste år

Sammendrag

I motsetning til Henrik Ibsens diktning har forfatterens helse i hans siste leveår blitt viet relativt liten oppmerksomhet. Ibsen hadde i denne perioden et sammensatt symptombilde preget av hjerte- og karsykdom på arteriosklerotisk grunnlag.

Ibsen ble rammet av sitt første hjerne- slag i mars 1900, noe som resulterte i parese i venstre fot. Han fikk sommeren 1900 erysipelas. Deretter ble han rammet av ytterligere minst to hjerne- slag, i 1901 og 1903, som medførte høyresidig hemiparese og afasi.

Ibsen hadde et svingende sykdomsfor- løp som kan tyde på at han ble rammet av flere mindre slag i begge hemisfæ- rer, antakelig tromboemboliske hjerne- infarkter. Han utviklet den siste tiden symptomer forenlig med hjertesvikt, og det er mulig at en økende hjerte- svikt lå til grunn for den «hjertelam- melse» som endte hans liv.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Jan C. Frich

jancf@medisin.uio.no
Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin
Universitetet i Oslo
Postboks 1130 Blindern
0318 Oslo
og
Neurologisk avdeling
Ullevål universitetssykehus

Erlend Hem

Avdeling for atferdsfag
Institutt for medisinske basalfag
Universitetet i Oslo

«Men, mine damer og herrer, De må ikke derfor tro at jeg agter definitivt at nedlægge min teaterpen. Nej, den agter jeg at ty til- bage til og holde fast til det sidste. Jeg har nemlig endnu diverse galskaber på lager» (1). Henrik Ibsens (1828–1906) tale ved 70-årsdagen i 1898 vitner om at han ønsket å fortsette diktningen. I desember året etter kom *Når vi døde vågner*. Så sent som i november 1901 snakket han om å skrive et nytt skuespill (2). Men det kom aldri noe mer, og Ibsens helsetilstand i hans siste år har derfor en viss historisk interesse.

Om Ibsens helse er det «ikke mye å si», heter det i en artikkel i *Tidsskriftet* (3). Gjengivelsene av sykehistorien bærer preg av uklarheter og unøyaktigheter, og det ver- serer ulike versjoner av hvilken eller hvilke sykdommer som rammet ham (3–7). Det har vært hevdet at han ble rammet av flere hjerneinfarkter (3), mens andre har ment at det dreide seg om hjerneblødninger (7). Vi vil i denne artikkelen belyse medisinske aspekter ved Ibsens seks siste leveår. Hvilke sykdommer lå til grunn for Ibsens sviktende helse, og hva døde han av?

Våre kilder

Noen uker etter at Ibsen døde, gjorde legen Edvard Bull (1845–1925) noen «Optegnel- ser» fra Ibsens siste leveår (8). Bull hadde vært Ibsens huslege i tre år, fra 24.5. 1903, og ønsket å bevare noen inntrykk og erind- ringer for ettertiden. Dette 22 siders hånd- skrevne notatet finnes oppbevart i Hånd- skriftsamlingen ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, og var i mange år kjent for Ibsen- forskere, men ble først publisert i 1994 (8). Bulls originale manuskript er den viktigste kilden for vår artikkel. Bull var en kompet- ent og erfaren lege, og nedtegnelsene er gjort allerede i juli 1906. I løpet av de tre årene hevdet Bull å ha besøkt sin berømte pasient over 1 000 ganger. Bull skal også ha hatt en sykejournal der han skrev «straks (som det var hans vane) det passerede om pasienten og dennes tilstand». Det er sann- synlig at denne journalen var kilde for opp- tegnelsene. Ifølge hans sønn, Francis Bull (1887–1974), ble journalen etter farens ønske «som almindeligt ved lægejournaler» brent ved hans død (9).

Ibsens to andre leger i denne perioden var Christian Sontum (1858–1902), som etter at han døde i 1902 ble avløst av Peter F. Holst (1861–1935) (10). Så vidt vi vet, har

ingen av disse gjort noen nedtegnelser om Ibsen. I tillegg til Bulls notat har vi gransket annen tilgjengelig litteratur, som biografier, brev og avisoppslag.

«den fatale historie»

Det er hevdet at Ibsen alt høsten 1899 opp- levde de første tegn på at kreftene begynte å svikte (4). Det som er sikkert, er at han ble alvorlig syk like etter at han deltok på et ball på Slottet 12.3. 1900 (5). Aften- posten opplyste en uke senere at Ibsen pga. «Ildebefindende» ville være forhindret fra å motta besøk på fødselsdagen 20.3. 1900 (11). Ibsen var «let angreben af Influenza», het det, og dette var grunnen til at han måtte unngå anstrengelser. Ibsen skrev selv at han hadde vært «stærkt upasselig» siden dagen etter slottsballet (12), at han måtte holde seg inne, men at han ikke hadde vært senge- liggende. Selv om legen gav ham skrive- forbud, begynte han å skrive brev fra 2.4. 1900, hvor han håpet «snart at være selv- hjulpen igen» (13).

Sandefjord Bad

Ibsen tilbrakte sommeren ved Sandefjord Bad, hvor dr. Sontum var overlege. 13. juni skrev han til sin kone Suzannah om bed- ringen: «Jeg får massage daglig og den bekommer mig utrolig godt. Ikke spor af smærteligt. Jeg kan allerede gå så langt jeg vil uden at føle træthed i foden» (14). I midten av juli rapporterte han om ytter- ligere bedring: «Med min dårlige fod går det nu stadig fremad og jeg håber nu snart at være helt færdig med den fatale historie» (15). I midten av august skrev han at han «er omtrent ganske rask igen og går lange ture på vejene» (16) (fig 1).

Hjerneslag og rosen

Det har vært spekulert i hvilken sykdom som rammet Ibsen i mars 1900. Var det årets influensa, slik Aftenposten meldte, eller noe mer alvorlig? I 1936, da et nytt bind av Hundreårsutgaven med Ibsens sam- lede verker skulle utgis, skrev Didrik Arup Seip (1884–1963) at Ibsen var blitt angre- pet av rosen (erysipelas) noen måneder før han besøkte Sandefjord, «han hadde enda ikke hatt slag» (17). Seip hadde fått opp- lysningene fra en av assistentlegene ved Badet, Justus Anderssen (1867–1938). Også Halvdan Koht (1873–1965) holder seg til dette i sin store Ibsen-biografi (4). Vitnemålet fra dr. Anderssen må tillegges vekt, både pga. hans medisinske kompe-

tanse og at han hadde mye med Ibsen å gjøre under oppholdet i Sandefjord. En annen som også bistod Ibsen, var sykepleieren Marie Lyche (1870–1946), som hadde ansvar for dikterens daglige omsorg. Hun fortalte at Ibsen ble «angrepet av rosen i føtene» og var sengeliggende i tre uker (18). Dette bekreftes også av datteren til dr. Sontum, Bolette (1885–1944), som i 1913 publiserte noen minner fra familiens samvær med Ibsen: «Kort etter hans ankomst fikk

han erysipelas i foten» (19). Andre kilder tyder på at Ibsen var sengeliggende i en periode i Sandefjord (20, 21), men i Ibsens egne brev denne sommeren er det ingen opplysninger om verken rosen eller sengelie.

Ibsen hadde i mars 1900 fått skriveforbud av legen. Et så betydelig inngrep i en dikters liv må ha vært foranlediget av en mer alvorlig sykdom enn influensa. Ibsen ble

sannsynligvis rammet av sitt første hjerne-slag i mars 1900. At han hadde lammelser i venstre bein, fremgår av et intervju fra november 1900 der Ibsen uttalte at hans «Befindende er udmerket. Det eneste kunde være, at kanskje mit venstre Ben ikke er ganske, som det burde, men det er en Bagatel» (2). Han kom seg frem ved hjelp av stokk, men «bagatellen» gjorde likevel at han måtte oppgi sine daglige spaserturer til Grand.

Det kliniske bildet, med en parese i venstre fot, er forenlig med en vaskulær hendelse i forsyningsområdet til høyre arteria cerebri anterior. Sannsynligvis fikk han erysipelas under oppholdet i Sandefjord. Han kom seg imidlertid ganske bra, og i januar 1901 skrev han optimistisk at «nu er det hele lykkeligvis overvundet» (22). Men sykdom skulle komme til å ramme på nytt.

Et «apoplektisk Anfald»

I 1901 fikk Ibsen igjen et «apoplektisk Anfald» (8). Vi har ikke kunnet tidfeste nærmere når dette inntraff, angivelsene varierer fra vårparten (5) til sensommeren (23), men Bull noterte at det denne gang var «noget stærkere» (8). Ibsen fikk nå redusert gangfunksjon. I november 1901 uttalte han at «jeg kan ikke godt gaa nu for Tiden» (2). Å trekke gjennom gatene ville «forvolde mig saa stor Vanskelighed, at jeg maa kjøre». Han var likevel i stand til å følge intervjueren gjennom tre store «Saloner» til entrédøren. Det mest dramatiske var kanskje likevel at han mistet evnen til å skrive. Suzannah måtte overta all korrespondanse.

Vi vet fra fotografier at Ibsen var høyrehendt, og det kliniske bildet passer derfor med en vaskulær hendelse i forsyningsområdet til venstre a. cerebri media. Denne gangen fikk han altså nevrologiske utfall i form av en høyresidig hemiparese.

Massøren

Det var trolig etter hjerneslaget i 1901 at dr. Sontum tok kontakt med Arnt Dehli (1878–1941), som skulle bli Ibsens massør og daglige ledsager de fem siste leveårene: «Dr. Sontum kom til mig en dag og sa: Jeg har en viktig og vanskelig opgave at betro Dem» (24). Dehli merket seg at Ibsen hadde «en delvis lammelse», men gav ingen opplysninger om at Ibsen hadde vansker med å snakke.

Ibsen var fremdeles en del av bybildet på sine daglige kjøreturer, i slede eller vogn, avhengig av årstiden. Disse turene, sammen med Dehli, ble en fast rutine. Ifølge Bull var det et «meget smukt Forhold» mellom dikteren og hans massør, «Taknemmelighed paa den ene Side og Hengivenhed paa den Anden» (8).

Figur 1 Henrik Ibsen i Sandefjord sommeren 1900 sammen med dr. Sontums datter Ellen (1897–1962). Fotografiet er tatt av storesøsteren Bolette. Legg merke til at Ibsen holder stokken i venstre hånd. Han hadde på dette tidspunktet redusert førlighet i venstre fot. Foto Nasjonalbiblioteket, Billedsamlingen

Ytterligere forverring

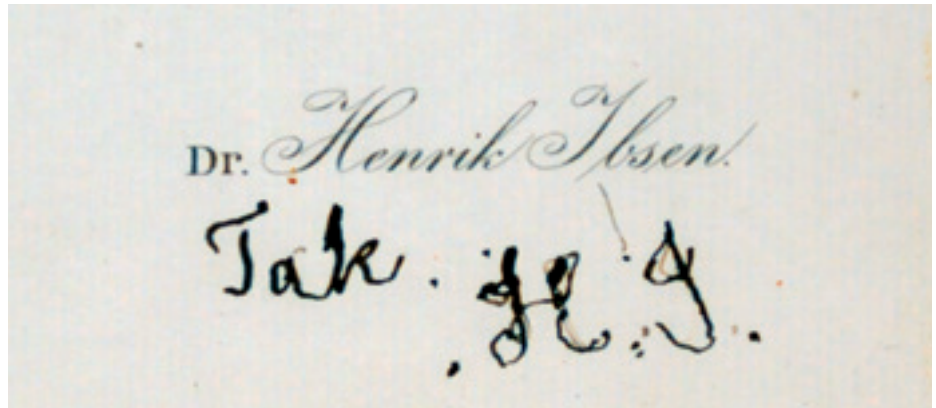
Ibsen var vinteren 1902 gjentatte ganger alvorlig syk (19), og familien var bekymret. Sønnen Sigurd skrev til sin kone i mars 1902: «Han tåler næsten ingenting mere nu; det er sørgeligt at se, hvordan det er gået nedover med ham i den sidste tid» (25). Etter et besøk hos foreldrene i slutten av juni 1902 ble forholdene i Arbiens gate beskrevet som tristere enn vanlig: «min mor så så forpint ud, som jeg sjelden har set hende» (26). Et par uker senere var Ibsen «usædvanlig dårlig tilbens, og taleevnene svigtede ham endnu oftere end ellers» (26). Selv om dr. Bull angav at Ibsen bare ble rammet av apoplektiske anfall i mars 1900 og igjen i 1901, er det ikke umulig at han kan ha hatt ytterligere et eller flere hjerneslag som kan forklare hans svekkede helse-tilstand.

«leksikon» i staden for «brev»

I mars 1903 fikk Ibsen et nytt hjerneslag, og dette satte ham for alvor tilbake. Da Bull ble Ibsens lege i mai 1903, var Ibsen «paa Benene og kunde gaa en Smule ved Hjælp af Stok, men der var tydelige Levninger af halvsidig Lamhed paa høire Side samt Vanskelighed for at tale, han havde ondt for at finde Ordene, brugte af og til gale Ord, hans Hukommelse og Intelligens var svækket og hans Sindstemning yderst irriteret. Han var mistænksom og heftig overfor sine Omgivelser, opførende, havde maaske Hallusinationer, troede sig forfulgt» (8). Bull beskriver følgetilstanden etter en ny cerebrovaskulær hendelse i venstre a. cerebri medias forsyningsområde. Hvorvidt hans motoriske utfall var vesentlig forverret, vet vi ikke, men Ibsen hadde på dette tidspunkt en tydelig afasi. Han hadde i tillegg mentale forandringer, noe som ikke er uvanlig etter hjerneslag. Bull skriver at Ibsens heftighet etter hvert forsvant og ble erstattet av en rolig, vennlig stemning. Det var som et savn i huset, familien lengtet tilbake til «Tordenveirene fra hans Krafts Dage» (8).

I løpet av sommeren 1903 kunne Ibsen gjenoppta sine kjøreturer med Dehli. Han gikk turer over Drammensveien til Dronningparken. En beskrivelse, kanskje fra sommeren 1903, illustrerer hvordan sykdommen preget ham: «Et ungt mannfolk holdt ham kraftig under en arm mens han med korte slepende skritt arbeidet seg frem. Kroppen tungt sammensunken, hodet bøyd, blikket vendt mot jorden. Hans munn som alltid hadde sett ut som en strek, hadde fått underleppe» (27). Hans siste skriftstykke er fra 14.2. 1904, et kort med ordet «Tak» til dr. Bull (fig 2).

Halvdan Koht besøkte Ibsen høsten 1904 og har gitt en presis skildring av hans afasi. Det var «vanskeleg for han å tala, og han leid av ordgløymse, så han jamt nytta range

Figur 2 Det siste skriftstykket fra Ibsens hånd, 14.2. 1904. Det skal ha kostet ham flere dagers anstrengelse (5). Påskriften er gjort på et visittkort til dr. Edvard Bull og viser en håndskrift preget av hans hjerneslag. Foto Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen

ord, sa t.eks. «leksikon» i staden for «brev». Ein kunne sjå koss det pinte han. Augo hans var sløkt og hadde mist fargen sin» (5). Ibsen er åpenbart oppmerksom på at han uttaler uriktige ord, og det kliniske bildet er typisk for en ekspressiv afasi.

Suzannah var svært fornøyd med Bulls behandling av hennes ektefelle: «förend Dr Bull kom sov han jo ikke en Time rolig men vandrede den hele Nat uafbrudt om i Værelserne» (28). Svigerdatteren Bergliot bemerket at Bull gav «Ibsen et beroligende middel, så han fikk ro og søvn» (29).

«Anfald af Hjertesvækkelse»

En dramatisk episode utspilte seg ifølge Bull 23.11. 1904. Ibsen hadde anstrengt seg med å stå oppreist og ble emosjonelt berørt av sønnens uventede ankomst og sank sammen. Da legen etter kort tid kom, satt Ibsen «sammensunken, bevidstløs, bleg, kjølig, uden Puls». Han ble båret inn på sengen, men Bull trodde da at Ibsen faktisk var død, «jeg troede at holde et Lig i mine Arme». Men etter å ha ligget et øyeblikk i «horizontal Stilling», kviknet han til igjen (8). Bull beskrev episoden som et «meget alvorligt Anfald af Hjertesvækkelse».

Etter episoden i 1904 ble Ibsens helse ytterligere svekket. Han stod senere opp, gikk tidligere til sengs, orket mindre, og holdt opp med å gå omkring i leiligheten. Han kom aldri mer ut, og hans intelligens var «ringere end før», skriver Bull (8). Bull karakteriserer hendelsen som et vendepunkt i Ibsens helsetilstand.

I løpet av 1905 «optraadte af og til Svag-hedstilstande med Hævelse i Fødderne og atter igjen forbigaaende Bedring» (8). Bull nevner ytterligere komplikasjoner som «Liggesaar» og at «de vegetative Legems-funktioner foraarsagede smaa Vanskeligheder» (8).

«for mat til at staa op»

Våren 1906 var ikke Ibsen lenger i stand til å gå selv. Han ble båret fra soverommet inn i et sideværelse noen timer midt på dagen. Fra 16. mai var han «for mat til at staa op» og lå «for det meste i en Døs». Pulsene ble svakere og mer uregelmessig, ansiktsfargen blekere, leppene blålige. 22. mai var siste gang Bull fikk kontakt med ham. Ibsen skal ha slått opp øynene og sagt «Gudskelov» (8).

Om det siste døgnet skriver Bull at han fra ettermiddagen 22. mai lå i en «Dvale». Dagen etter, ved middagstid, var familien gått inn i sideværelset for å spise. Pleiersken satt ved vinduet, og la med ett merke til at hun ikke lenger kunne høre Ibsens åndedrett. Da hun «ilede hen til Sengen, var han død. Klokken var 2 1/2 om Eftermiddagen» (8) (fig 3). Bull kom snart til og fylte ut en «Dødsanmeldelse», hvor primær dødsårsak ble angitt å være «Arterio-sclerosis» med «Paralysis cordis» (hjertelammelse) som sekundær dødsårsak (fig 4) (30).

Ibsens hjerte- og karlidelse

Bull mener at «Forkalkning i Pulsaarene», altså en arteriosklerose, var fellesnevneren for Ibsens sviktende helsetilstand i hans siste seks leveår (8). Ibsen gjennomgikk tre hjerneslag i 1900, 1901 og 1903. Ibsens svingende helsetilstand gjennom disse årene kan tyde på at han kan ha gjennomgått ytterligere cerebrovaskulære hendelser mellom hjerneslaget i 1901 og 1903. Rekken av hjerneslag, som rammet begge siders cerebrale kretsløp, kan tyde på at det dreide seg om tromboemboliske hjernefarkter. Det er mulig at Ibsen hadde en kardial embolikilde. Vi har imidlertid ingen sikre opplysninger om pulsrhythmen, utover at den ble «svagere og mer uregelmæssig» den siste uken han levde (8).

Episoden med erysipelas sommeren 1900 kan ha vært foranlediget av ødem eller

redusert sensibilitet i den paretiske venstre-foten. Erysipel var den gang en meget alvorlig tilstand og kunne ha en dødelighet opp mot 30–40% hos personer over 70 år. Behandlingen kunne variere, men sengeleie var obligatorisk (31).

Episoden i 1904 med «Hjertesvækkelse» kan ha vært kardialt betinget, men kan også være synkope med annen årsak. Hevelser i underekstremitetene, redusert perifer sirkulasjon og en sentral cyanose kan ha vært symptomer på hjertesvikt.

Råd og leveregler

Det vi vet om behandlingen av Ibsen i disse årene stemmer godt overens med anbefalingene i datidens medisinske lærebøker. I november 1901 uttalte Ibsen i et intervju at legen forbød ham å arbeide «noget større» (2). I lærebøkene het det at den «egentlige behandling» ved hjertesykdommer først og fremst bestod i å ordne pasientens liv slik at «det sliter mindst mulig» (32).

Ibsen hadde dessuten besøk av sin massør, som «tilbragte et Par Middagstimer hos ham» hver dag (8). I lærebøkene ble det nettopp anbefalt forsiktig gymnastikk

«aktiv eller passiv inklusive forsiktig massasje» (32). I 1903 fikk Ibsen også Røde Kors-søsteren Anna Holte (1875–1957) til å være fast hos ham (6). De spaserte rundt i værelsene for at han skulle få mosjon. Ibsen var avhengig av at hun holdt ham i armen (33). Daglig mosjon var i samsvar med anbefalingene, «regelmæssig i form av spaseren» (32).

Lærebøkene inneholdt også detaljerte råd om diett, bl.a. at kaffe og te skulle være «tynd» og brukes med måte. Det gjaldt også tobakk og enda mer «spirituosa» i alle former. Vi vet at Ibsen brukte både «Snus» og «Skraatobak» helt til de siste dager av sitt liv (8). Det er gjennom årene spekulert mye om Ibsens alkoholforbruk. Bull opplyser at Ibsen hadde som vane å ta seg en munnfull drikke, og at han i begynnelsen av sykdommen brukte rødvin og vann. Etter hvert fikk han imidlertid motvilje mot «Alkoholica» og drakk senere kald te, melk eller fruktsaft og vann. Et glass måtte alltid stå innenfor «Syn og Rækkevidde» (8).

Medikamentell behandling

Ifølge Bull ble Ibsens helsetilstand bedre etter at han overtok som lege i mai 1903:

«Under den anvendte Behandling bedredes imidlertid Tilstanden lidt efter lidt» og «den indledende Behandling begynte at virke gunstigt på hans Befindende» (8). Hvilken medisinsk behandling Ibsen fikk, vet vi lite om. Vi har imidlertid én konkret opplysning. Da Ibsen døde, var Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910) i København, hvor han ble intervjuet i avisen Politiken, der han opplyste at det var hans «huslege, dr. Edvard Bull, som utrettet det vidunderlige: han behandlet ham med jodkalium, et middel man i Frankrike har funnet på mot forkalkning» (34). At jodkalium var et førstehåndsmiddel ved arteriosklerose, fremgår av datidens lærebøker: «Den medikamentelle behandling anvender i første linje jodkalium og jodnatrium» (32). Det finnes en udatert selvskreven «resept» der Ibsen utber seg en flaske jodnatrium, og det er godt mulig at han brukte midlet i en årrekke.

Om Ibsens plagsomme søvnløshet bunnet i hans hjertesvikt, vet vi ikke, men lærebøkene omtalte søvnløshet som et symptom hos hjertepasienter som kunne kreve behandling. Behandlingen var den samme som for søvnløshet i sin alminnelighet. Dersom de alminnelige «hygienisk-diætetiske foranstalt-

Figur 3 Etter at Ibsen var død, ble fotografen Anders Beer Wilse (1865–1949) tilkalt for å ta de siste bilder av dikteren hjemme i stuen i Arbiens gate. Foto Norsk Folkemuseum

ninger» og lettere midler ikke førte frem, kunne man forsøke de egentlige sovemidler (32). Det fantes en rekke medikamenter på markedet, hvorav morfin og kloralhydrat var de mest benyttede.

På hvilket tidspunkt symptomene på hjertesvikt begynte å gjøre seg gjeldende, er ikke klart, men Bull hadde også her flere terapeutiske muligheter til disposisjon. Hjertets arbeidsbyrde kunne dels lettes ved hvile (sengeleie), dels ved å gjøre motstanden i periferien mindre. Dette siste kunne skje på flere måter, bl.a. ved årelating, men vi vet ikke om dette inngikk i Bulls behandling. Det kan tenkes at Ibsen fikk digitalis for å gjøre «hjerteaksjonen kraftigere». Dette var et gammelt og velprøvd middel som fortsatt var det «mest brukte og mest verdifulde hjertemiddel» (32). I forbindelse med Ibsens anfall av «Hjertesvækkelse» i november 1904 vet vi at Bull måtte ty til «Oplivningsmidler». Det er sannsynlig at dette kan ha vært kamferinnspøyning, som var mye brukt på denne tiden, bl.a. ved sirkulatorisk kollaps. Ved behov for rask effekt ble midlet gitt subkutant (32).

Avslutning

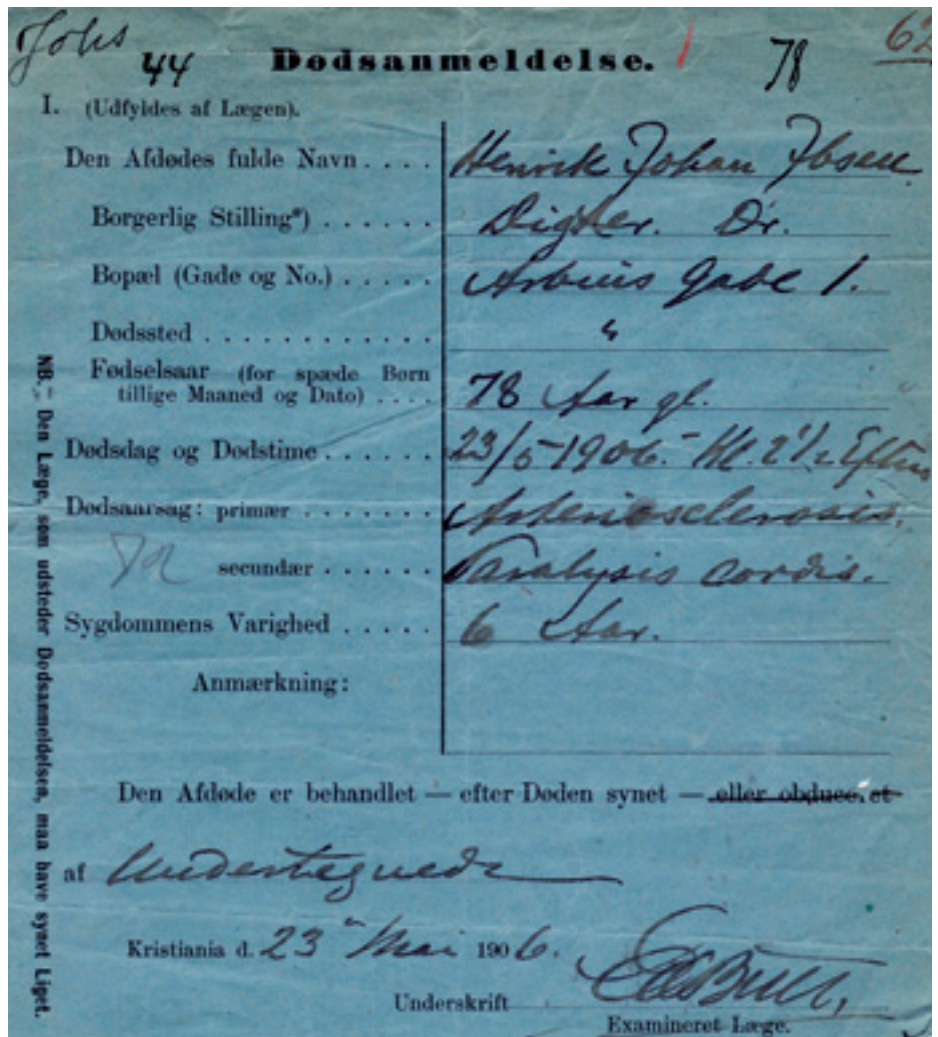
Henrik Ibsen fikk sitt første hjerneslag i mars 1900. Han ble rammet av ytterligere minst to hjerneslag i 1901 og 1903, og han utviklet tegn til hjertesvikt. Edvard Bulls vurdering av dødsårsaken som «Paralysis cordis» med «Arteriosclerosis» som underliggende årsak var med all sannsynlighet korrekt. Det er heller ikke tvil om at Ibsens helse de siste årene var så dårlig at noen dikterisk virksomhet var utelukket.

Manuskriptet ble godkjent 4.4. 2006.

Vi takker Erik H. Edvardsen for verdifulle opplysninger.

Litteratur

- Ibsen H. Ved festmiddag i Kristiania 23. mars 1898. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=ibsen&id=hi181363&frames=Nei (30.3.2006).
- Ibsen H. Samlede verker: Hundreårsutgaven. Bd. 15. Artikler og taler. Oslo: Gyldendal, 1930.
- Ree K. Ibsens legeskikkelser. Tidsskr Nor Lægeforen 1975; 95: 1507–11.
- Koht H. Henrik Ibsen: eit diktarliv. 2. utg. Bd. 2. Oslo: Aschehoug, 1954: 293–7.
- Meyer M. Henrik Ibsen: en biografi. Oslo: Gyldendal, 1971.
- Edvardsen EH. Henrik Ibsen om seg selv. Oslo: Genesis, 2001.
- Mellbye F. Legene i Henrik Ibsens samtid og i hans skuespill. Tidsskr Nor Lægeforen 1992; 112: 3811–4.
- Bull E. Fra Henrik Ibsens tre sidste Leveaar. Optegnelser af Dr. med. Edv. Bull Juli 1906. Ms. 4° 3159. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket i Oslo. Gjengitt i: Nytt Norsk Tidsskrift 1994; nr. 2: 140–50.
- Jakobsen L. Ibsens siste ord: fabel og forskning. I: Østvedt E, red. Ibsen-årbok. Skien: Oluf Rasmussens boktrykkeri, 1959: 72–92.
- Hem E, Frich JC. Ibsens siste år – legene og deres krevende pasient. Tidsskr Nor Lægeforen 2006; 126: 1502–6.
- Aftenposten (aftenutgave) 19.3.1900.
- Ibsen H. Brev til Nils Vogt (?) 2.4.1900. Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=ibsen&id=hi181363&frames=Nei (30.3.2006).
- Ibsen H. Brev til Caroline Sontum 2.4.1900. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/b0002101.jpg (30.3.2006).
- Ibsen H. Brev til Suzannah Ibsen 13.6.1900. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/b0004001.jpg (30.3.2006).
- Ibsen DA. Brev til August Larsen 18.7.1900. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/litteratur/ibsen/ms/brev/eiere/nbo/300dpi/b0000c01.jpg (30.3.2006).
- Ibsen H. Brev til Anna Stousland 11.8.1900. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=ibsen&id=hi181374&frames=Nei (30.3.2006).
- Seip DA. Innledning til Når vi døde vågner. I: Ibsen H. Samlede verker: Hundreårsutgaven. Bd. 13. Oslo: Gyldendal, 1936: 198.
- Ibsens sykepleierske. Asker og Bærums Budstikke 30.9.1935.
- Sontum B. Personal recollections of Ibsen. The Bookman 1913; 37: 247–56.
- Anker Ø, red. Henrik Ibsens brev 1845–1905: ny samling. Bd. 1. Brevteksten. Oslo: Universitetsforlaget, 1979.
- Sontum T. Caroline Sontums erindringer. Utrykt manuskript. Oslo, 1931: 63.
- Ibsen H. Brev til Rosa Fitinghoff 15.1.1901. I: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=ibsen&id=hi181384&frames=Nei (30.3.2006).
- Bull F. Norges litteratur fra februarrevolusjonen til første verdenskrig. Oslo: Aschehoug, 1960: 464.
- Ibsen privat: en samtale med Henrik Ibsens mangeårige massør og daglige ledsager, hr. Arnt Dehli. Aftenposten 14.3.1928.
- Ibsen S, Nævdal B. Bak en gyllen fasade: Sigurd Ibsens brev til familien 1883–1929. Oslo: Aschehoug, 1997: 181.
- Langslet LR. Sønnen: en biografi om Sigurd Ibsen. Oslo: Cappelen, 2004: 237–40.
- Egge P. Minner fra nord og syd. Oslo: Gyldendal, 1952: 26.
- Ibsen S. Brev til Bergliot Ibsen, 9/[12.1904]. Brevsamlingen 576. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Bergliot Ibsen. De tre: erindringer om Henrik Ibsen, Suzannah Ibsen, Sigurd Ibsen. Oslo: Gyldendal, 1948.
- Efter dødsbudskabet. Aftenposten (morgenutgave) 24.5.1906.
- Aasen P. Erysipelas. I: Faber K, Holst PF, Petré K, red. Lærebog i intern medicin. Første halvbind. København: Gyldendal, 1915: 214–23.
- Holst PF. Cirkulationsorganernes Sykdomme. I: Faber K, Holst PF, Petré K, red. Lærebog i intern medicin. Andet halvbind. København: Gyldendal, 1915: 660–809.
- Røde Kors-søsteren som var pleierske for dr. Henrik Ibsen. Aftenposten (aftenutgave) 4.5.1955.
- Bjørnstjerne Bjørnson om Henrik Ibsen. Politiken 24.5.1906.

Figur 4 Dødsanmeldelse for Henrik Johan Ibsen. Faksimile Oslo byarkiv